

OIHENART-EN ATSOTITZ ETA ERREFRAUEZ NOTA TIPIA

Donostia, 1989-IV-28

Alfonso Irigoien

Jean Haritschelharr-ek Donostian J. A. Arana Martija-renaren ondorik txosten bat irakurri zuen Apirilaren 28-an arratsaldez Euskaltzaindiaren batzarrean “Euskal Herria Oihenart-en atsotitz eta errefracuetan” gaiaz. Erranikoa entzun ondoan, ohituraren arauera nork ere hitza eskatzen baitu hari emaiten baitzaio, eni eman zitzaidan, eta haren hitzak entzun ahala burura etorri zitzaidana irazean bezala jaulki zitzaidan. Hara hemen labur gaia:

1. Oihenart, n.º 211: *Harri erabilic estu bilzen oroldiric*, “vne pierre souuent remuée n’engrendre point de mousse”.

Errefrau hau berau, baina gaztelaniaz, gutienez Bizkaiko Enkartzioetako Karrantza-n erabiltzen dela dio bertako seme zen Nicolás Vicario de la Peña-k bere liburu *El Noble y Leal Valle de Carranza*, Bilbao 1975, “Capítulo XXII, Costumbres jurídicas”, 404 orr., delakoan. Honela:

Piedra movediza nunca cría moho. Hurrengo kontextu honetan emaiten du: “En toda Vizcaya se hacen los arrendamientos sin tiempo limitado, estipulándose el pago de las rentas por años; y a pesar de que son muchos los inquilinos o arrendatarios que ocupan o cultivan fincas ajenas, son muy pocos los casos de desahucio, teniendo por bochornoso el que un inquilino cambie con frecuencia de casa, lo cual da a conocer que es un mal pagador o mal labrador, y entre sus iguales es axioma indubitable el que *pedra movediza nunca cría moho*, para dar a entender que el que por poco tiempo labra una heredad, no lo hace con cariño ni la atiende con el cuidado que debe.”

Handik kanpora ere ezagutzen da Bizkaian bertan egungo egunean.

Nicolás Vicario Karrantza-n jaio zen 1866-garren urtean eta bertan hil 1941-garrenean. Epaikari izan zen hiru lekutan eta gero Proprietatearen Registratzailea zortzitan: Ramales, Nájera, Markina, Gernika, Durango, Ubeda, Valladolid eta Donostian. Liburua 1933 eta 1935 bitartean izkribatu zuen geroago argitara zenarren.

Edozein modutan ere 1596-garren urterako *Refranes y Sentencias*-en honetara dator, n.º 5:

Arri ebil oquiac oroldiric ez, erle vçatuaç abaaric ez, ‘no tiene moho la piedra mouediza, ni haze panal la aueja espåtadiza’ (1).

J. de Urquijo-k, *RIEV*, V (1911), 379 orr. eta hurr., honen lehenengo partea eta Oihenart-ena konparatzen ditu, eta gainera dio: “debe ser traducción del proverbio castellano: *Piedra mouediza, nunca moho la cubija* (H. Núñez, fol. 364) citado ya en la *Col. de Refr. del sigl. XV*, en la forma siguiente: *Piedra mouediza no la cubre moho*”, eta abar. “Axular (*Gvero*, p. 38) traduce dicho proverbio de otra manera: *Dabillan harriari etçaica goroldioric lotcen*”, “y en el mismo pasaje emplea otros refranes: *Vr iraquinean eztu vliac pausatcen*”, “*Arduraco arropari etçaica cerrenic eguiten*”, “*Çuhaitz bethacorra eztu nehorc ebaquitcen*”. Frantsesezko esenpluak ere emaiten ditu: “*Pierre volage ne queult mousse (De l’hermite qui se désespere pour le larron qui ala [alla] en paradis avant que lui)*, siglo XIII”, “Leroux de Lincy (t. II, p. 354)”, “*Pierre souvant remuée de la mousse n’est vellée* (Gabr. Meurier, *Trésor des sentences*, siglo XV)”, “Véase serie n.º XI, palabra *Pierre*, y también, p. 54”. Eta ondoren dio: “Los romanos decían: *Lapis saepe provolutus non obducitur cespite*, y existe el mismo refrán en otras lenguas, según puede verse en Wander, IV, palabra *Stein*. Consúltese, asimismo, Caro y Cejudo, pp. 317 y 318”.

2. Ohienart, n.º 49: *Azerri Otserri*, ‘païs d’estranger, país de loups’.

Latinez bazen errefrau politiko bat, zeinen arauera: *Hospes hostis*, ‘atzerritarra etsai’, baitugu, euskarazkoa bezain laburra eta aliterazio ta guztikoa. *Azzerri otserri* zaharra bada, latinezkoa zaharragoa.

Argi dagoela dirudi latinez *hospes* eta *hostis* hitzek sortzen duten aliterazioa gogoan izanik eraiki dela euskarazkoa ere: *atzzerri otserri*. Hitz konposatu bietan bigarren elementu den *herri*, ‘païs’, berdina baita *atz-* eta *ots-* formen txistukariekin jokatu da. Latinezko errefrauak eta euskarazkoak elkarren artean zer ikusirik ez dutela pentsatzea zaila dela deritzat, eta, jakina, denborari dagokionez arrazoizko da latinezkoa lehenagoa dela uste izaita.

(1) *Ebiloi* hitza bilduma bereko 471-garren errefrauean errepikatzen da: *Oshso gosea ebiloi*, ‘lobo hambriento andador’, baina Azkue-k bere Hiztegi nagusian *ebiloi* biltzen du hurrengo oharra duela: “el texto, sin duda por errata, dice *ebiloki*”. Hitza bi aldiz forma berean agertzen denez gero ez da uste izaiteko, ordea, erratua denik. Agian partizipio konposatua dateke: *ebil(i) + idoki*. Honelatsu: *ebil-idoki > *ebilioki > *ebiloki*. Leicarraga-k berak ere XVI-garren mendean *idoki*, ‘atera’, darabil: *Baldin eure begui escuinac trebuca eraciten bahau, idoqui eçac hura, eta iraitzac eueganic*, “S. Matthey”, V, 29, Vulg.: “*quod si oculus tuus dexter scandalizat te, erue eum, et projice abs te*”.

3. Oihenart, n.º 139: *Eneco axeca hi harzari, nic demadan ihessari*, 'Eneco, saisis-toy de l'ours, afin que i'aye moyen de fuir'.

Refranes y Sentencias-en, n.º 422, hori berori agertzen da, beste pertsona-izen bat, *Txordon*, daramala, XVI-garren mendeko Bizkaiko euskaraz, eta hala seinatzen du J. de Urquijo-k ere, *RIEV*, XXIII (1932), 275 orr. eta hurr.:

Ausso Chordon arz orri ta nic iñes dayda, 'ten Hordoño a esse osso, y yo hare huyda'.

J. de Urquijo-k gainera dio: "Si, como parece probable, estos dos refranes se dijeron para censurar a quien, en casos peligrosos o difíciles trata de ponerse a salvo, actuando de capitán Araña, cabrá relacionarlos, en cuanto al sentido, con el castellano: *Tente con siete, mientras me ascondo* (H. Núñez, ol. 443 v.).

"A falta de un cuento vasco, español o francés (que yo desconozco, aunque probablemente existe) [bere aurreko lan batetik aldatzen duenez gero oharrean dio: hoy me consta que ese cuento existe en alemán], en el que pudiéramos basar los refranes de 1596 y de Oihenart citados, voy a traducir del francés uno chino, del que no podrá decirse que no viene al caso. Lo encuentro en la voluminosa obra de Edouard Chavannes: *Cinq cents contes et apologues extraits du Tripitaka chinois*, Paris 1911 (Tomo II, p. 226).

"El protagonista *Chordon o Eneco* de los proverbios vascos, aparece sin nombre en el *Tripitaka*.

"En otro tiempo, una vieja se hallaba echada al pie de un árbol, cuando apareció un oso que trató de apoderarse de ella; la vieja entonces dió vueltas alrededor del árbol para escaparse; tras de ella alargó el oso sus patas para cogerla, abrazando el árbol: la vieja, ante este peligro inminente, abrazó también el árbol y estrechó entre sus manos las dos patas del oso; este se encontró así inmovilizado. En esto llegó un hombre, al que dijo la vieja: 'Ayúdame á sostener y á matar al oso y nos repartiremos su carne'. Entonces el hombre, dando fe á las palabras de la vieja, se puso á sostener al oso al mismo tiempo que ella: cuando le hubo sujetado, la vieja soltó al oso y se marchó.

"El hombre fué después despedazado por el oso...".

Urquijo-k beste errefrau bat ere aipatzen du Garibay-ren bildumakoa, baina hartan otsoaren orde z urdea agertzen da, eta *Perutxo* pertsona-izena:

Ausbo Perucho urde orri eta neuc ies daguidan [lehenengo hitza irakur bedi *autso*].

Beste alde batetik ezin geldi naiteke *atxeki* eta *eutsi*-ren flexio-jokoez oharren bat edo beste egin gabe. Izan ere batean *axeca* intransitibo

moduan eta datiboari begira, osagarri zeharkako den *hartzari* hitzarekin komunztadura eginik, agertzen da, eta bestean *autso* era berean, *artz orri* duela komunztaduradun, baina zentzu transitiboa atxikirik, itzulpenean bederen. Aurrenekoaren itzulpenean, ordea, euskarazkoaren eredu zehatza emaiten da: 'saisis-toy de l'ours'. Egungo egunean *eutso* forman korritzen du Bizkaian ika berba egiterakoan, zentzu transitiboz fosilizaturik eta datiboari begira gehiago ez dagoela, 'toma (algo), ten'.

Ez da kasu bakarra XVI-garren mendean intransitibo forman agerturik transitibo zentzua duena. Hor dugu, etsenplu bat besterik ez aipatzearren, Leicarraga-rena, "S. Matthev", VII, 9: ***Ecê nor da çuetaric guiçona, baldin bere semea ogui esca badaquió, harri emanê draucana?***, Vulgata: '*Aut quis est ex vobis homo, quem si petierit filius suus panem, numquid lapidem porriget ei?*'. Izan ere, *eska badakio*, 'Vulg.: si petierit', intransitibo formakoa izanarren *ogi* osagarri zuzena duela ageri da, latinez *panem* akusatibokoaz eraikirik dagoenaren parean. Bizkairako ikus *Refr. y Sent.*, n.º 257: ***Ezçaçaquió daucanari ta vay onderextanari***, 'no pidas al que tiene, y si al que bien te quiere', baina hala ere, n.º 25: ***Arloteari emayoc arauça, escatuco dic zoça***, 'al mendigo dale el hueuo, pedir te ha el palillo escarbader'. Halako berbo-jokoak izendatzeko agian *deponente* hitza erabil dezakegu, zeinek transitibo formaz intransitibo zentzua dute-nentzat ere balioko lukeen. Izan ere, euskaraz kasu horretan hainbat berbo dugu banan banan ikertu behar liratekeenak. Egungo egunean *eskatu* eta beste halako batzu forma transitibora aldaturik agertzen dira.

Bilbao, 1989-garreneko Apirilaren 29-an.